

Петро Кулаковський

ПОЛЯНІВСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1634 Р. І СПРОБИ СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО СОЮЗУ МІЖ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ ТА МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ

У статті простежується еволюція дипломатичних відносин між Річчю Посполитою та Московською державою від часу укладення в 1634 р. Полянівського мирного договору до вибуху козацького повстання 1648 р., яке радикально вплинуло на зміст стосунків між країнами. Основна увага приділена спробам створення з ініціативи короля Речі Посполитої Владислава IV військового союзу з Московською державою, скерованого спочатку проти Швеції, згодом проти Кримського ханства і Османської імперії. Досліджується міжнародний контекст цих ініціатив в ракурсі спроби створення в середині 1640-х рр. антитурецької коаліції європейських держав.

Ключові слова: Полянівський мирний договір, військовий союз, зовнішня політика, дипломатія, посольство, антитурецька коаліція, переговори.

Петр Кулаковский. Поляновский мирный договор 1634 г. и попытки создания военного союза между Речью Посполитой и Московским государством

В статье прослеживается эволюция дипломатических отношений между Речью Посполитой и Московским государством от момента подписания Поляновского мирного договора до начала казацкого восстания 1648 г., которое радикальным образом повлияло на содержание отношений между странами. Главное внимание уделено попыткам создания с инициативы короля Речи Посполитой Владислава IV военного союза с Московским государством, направленного сначала против Швеции, в последующем против Крымского ханства и Османской империи. Исследуется международный контекст этих инициатив в ракурсе попытки создания в середине 1640-х гг. антитурецкой коалиции европейских государств.

Ключевые слова: Поляновский мирный договор, военный союз, внешняя политика, дипломатия, посольство, антитурецкая коалиция, переговоры.

Petro Kulakovsky. The 1634 Peace Treaty of Polanivka and attempts to form a military union of the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovite Russia

The article traces the evolution of diplomatic relations between the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovite Russia from the time of concluding the Peace Treaty of Polanivka till the Cossacks Uprising of 1648, which radically influenced the tenor of relations between the countries. The article focuses on the attempts of forming a military union with Muscovite Russia on the initiative of Wladyslaw IV, the king of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The Union was first aimed against Sweden, then against the Crimean Khanate and the Ottoman Empire. One of the topics of the research is the international context of these initiatives in the light of an attempt to form an anti-Turkish coalition of European countries in mid-1640s.

Keywords: *The Peace Treaty of Polanivka, military union, foreign policy, diplomacy, anti-Turkish coalition, negotiations.*

Протягом XVI–XVIII ст. система міжнародних відносин у Східній Європі визначалася балансом сил між чотирма великими державами регіону, які повністю або частково до нього входили, – Швецією, Річчю Посполитою, Московською державою (Російською імперією) та Османською імперією. Дипломатична історія цього періоду і регіону насичена різноманітними засобами підтримання/зміни балансу сил між цими державами – від затяжних військових конфліктів до мирних договорів, що фіксували зміну співвідношення сил у Східній Європі. Один з найбільш насичених періодів в цій історії – це перша половина XVII ст., на який припали пік могутності Швеції та Речі Посполитої, проявилася тенденція втрати могутності Османською імперією та формування підвалин ефективної зовнішньої політики Росії. Зважаючи на вищезазначене, тема статті є актуальною.

Різні аспекти досліджуваної теми неодноразово привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Найбільш вартісними з пункту бачення поставленої у статті мети є серія публікацій російського дослідника Б.М. Флорі [15–17], дослідження річпосполитсько-московських стосунків після Полянівського мирного договору В. Годзішевського [21] та праця польського історика В. Чермака [18], в якій докладно простежено спробу реалізації королем Речі Посполитої Владиславом IV своїх турецьких планів у середині 1640-х рр. З вітчизняних істориків найбільше уваги дипломатичній історії Східної Європи під кутом участі в різних зовнішньополітичних акціях запорозьких козаків присвятив М. Грушевський [8].

Мета даної статті – простежити комплексно в системі міжнародних відносин у Східній Європі намагання створити військовий союз між Річчю Посполитою та Московською державою та їх вплив на стан річпосполитсько-московських відносин в цілому. Мета в такому формулюванні в історіографії вирішується вперше.

30 квітня 1634 р. над р. Полянівкою розпочалися переговори між делегацією Речі Посполитої, представленою хелмінським біскупом і коронним канцлером Я. Задзиком, віленським воєводою і польним гетьманом Великого князівства Литовського К. Радзивілллом, подільським воєводою і коронним польним гетьманом М. Казановським, смоленським воєводою О. Корвін Гонсевським, мінським воєводою О. Служкою, кам'янецьким каштеляном О. Пісочинським, референдарем і писарем Великого князівства Литовського М. Тризноу, королівським дворянином А. Рейом, люблінським хорунжим М. Гневошем, троїцьким хорунжим О. Опалінським, та делегацією від Московської держави у складі боярина Ф.І. Шереметьєва, окольничого кн. О.М. Львова, дворянина С.М. Проєстева, дяків Г. Нечаєва і В. Прокоф'єва [25, 74]. Переговори мали підсумувати результати Смоленської війни 1632–1634 рр. і взагалі московсько-річпосполитського протистояння часів Смути. Представники Речі Посполитої ставили собі за мету досягнення укладення Вічного миру, а не перемир'я і були свідомі того, що прийдеться визнати Михайла Романова московським царем. Річ Посполита готова була на це піти за умови закріплення земель, набутих на початку століття. В свою чергу, московські дипломати отримали наказ від царя досягти його визнання в будь-якому випадку і в зв'язку з цим розробили тактику, що передбачала жорстку позицію головних дипломатів і схильність до поступок нижчих за рангом.

Максимальні вимоги Речі Посполитої передбачали сходження на московський престол або короля Владислава IV або когось з королевичів династії Ваза та укладення договору за зразком договору Казимира Ягеллончика від 31.VII.1449 р., який засвідчив найбільший масштаб литовської експансії на схід.

Коли протягом майже місяця переговорів не вдалося досягти компромісу, Владислав IV вирішив зректися московського престолу. Московська сторона погодилася за це виплатити королю 20 тис. рублів винагороди і поступитися чотирма замками. Після цього річпосполитська сторона запропонувала укласти унію з Москвою, яка б передбачала і антишведський зміст, і будівництво спільного флоту.

Зрештою, 14 червня укладено договір. Він передбачив:

- зречення Владислава від московського престолу, визнання царем Михайла Романова;
- визнання належними до Речі Посполитої Смоленська, Сіверщини і Чернігівщини, які їй передавалися за Деулінським перемир'ям, за виключенням Серпейська;
- дозвіл вільної торгівлі, за винятком столичних міст (Москви, Кракова, Вільна) та замосковських міст, тобто тих, які знаходилися на схід від Москви;
- обмін полоненими, взятими як під час останньої війни, так і в роки Смути;
- призначення комісарів і суддів для проведення розмежування і вирішення прикордонних суперечок;
- скріплення присягами трактату обома монархами;
- повідомлення сусіднім державам про укладення договору [21, 19; 13, 512–537].

Договір на момент укладення відповідав інтересам обох країн. Москва практично нівелювала для себе невдалий перебіг Смоленської війни, а Річ Посполита отримала можливість концентрувати сили на південно-східних кордонах, де наростала турецька загроза.

Наприкінці 1634 р. у Варшаві були визначені послы до Москви – з Великого князівства Литовського Казимир Лев Сапега, з Корони Олександр Пісочинський. Секретарем посольства був призначений Петро В'язевич. З посольством поїхав також мстиславський військый Якуб Кароль Мадалінський, що у Москві мав вирішити приватні справи короля і купити для нього хутро. Послы вирушили до Москви наприкінці січня 1635 р. Важливість посольства підтверджує факт заснування спеціальної пошти, що мала передавати інформацію з Дорогобужа через Оршу до Варшави. Фактично ж місія послів звелася до присутності при присязі царя, яка відбулася 5 квітня 1635 р. [25, 75].

Московська дипломатична місія у складі боярина кн. О.М. Львова, думного дворянина С.М. Проестева, думного дяка М. Данилова і дяка І. Переносова [10], що тоді ж перебувала у Варшаві, крім присутності при присязі, мала завдання отримати і привезти до Москви акт елекції Владислава Вази на московського царя 1610 р. Диплом шукали у паперах небіжчика Льва Сапеги, у Варшаві, Кракові, Жовкві, але не знайшли. Король присягнув аж 3 травня. При цьому видано послам всі акти, що стосувалися елекції, а також за їх проханням тіла померлих у Речі Посполитій Шуйських, в тому числі царя Василя, що викликало обурення шляхти.

Обмін полоненими мав відбутися над р. Полянівкою, а терміни

встановлювалися наступні – від одного дня для полонених з Вязьми, Дорогобужу і Білої аж до року для полонених з Астрахані та Сибіру. До 1636 р. Москва мала повернути Речі Посполитій понад 10 тис. полонених. У московському полоні також перебували посол Трансильванії і послы Священної Римської Імперії Німецької Нації. Першого звільнили лише за проханням французького короля Людовіка XIII, а останніх не звільнили взагалі, оскільки вони прийняли православ'я. Московська сторона видавала полоненим на дорогу 2 рублі, забезпечувала необхідним полонених і Річ Посполита. Москва свідомо затримувала ремісників, а в разі їх небажання залишитися в Москві висилала їх проти татар. Чимало московських бояр залишилося і в Речі Посполитій.

Вже перше посольство Речі Посполитої до Московської держави на чолі з О. Пісочинським мало на меті залучити Москву до антишведської коаліції. Але пропонувалося про це домовлятися секретно, оскільки Річ Посполита не була впевнена, що московська дипломатія не повідомить про це шведів. При цьому завданням річпосполитських дипломатів було переконати московську сторону в доцільності відмови від присязи, даної шведам після укладення Столбовського мирного договору 1617 р. Зокрема, в інструкції, даній дипломатам, пропонувалося, щоб послы всіляко акцентували увагу на тому, що шведи незаконно володіють замками, забраними в Москві під час Смути. Наміри дипломатії Речі Посполитої були зрозумілими – успішно завершити спроби династії Ваза відшукати шведський престол, втрачений ними наприкінці XVI ст., та повернути захоплені шведами в ході ряду війн з Річчю Посполитою землі в Прибалтиці та Пруссії. Ініціатором створення коаліції була найбільш зацікавлена в цьому особа – король Владислав IV. Перша згадка про цей задум зафіксована у його листі від 18 листопада 1634 р. до посла О. Пісочинського. План-мінімум монарха передбачав, між іншим, можливість вербування московських солдатів на свою службу та використання території Московської держави для переходу сухопутних військ до Швеції. План-максимум полягав у втягненні східного сусіда у війну зі Швецією. Плани короля підтримував коронний канцлер Я. Задзик і головний посол О. Пісочинський [21, 34–35; 19, 262].

Шведсько-московські стосунки були врегульовані двома договорами 1595 і 1617 р. За першим Москва визнала шведською всю Естонію з Нарвською затокою, за другим поступалася Швеції Карелією в якості плати за допомогу Швеції у війні проти Самозванця II. Послы Речі Посполитої мали наголосити на незаконному володінні шведа-

ми Карелією і, таким чином, спокусити партнера по переговорах на спільну військову акцію проти Швеції [21, 37, 71].

Натомість, Москва була не зацікавлена в загостренні стосунків зі Швецією. Вони залишалися добросусідськими протягом правління і Михайла Федоровича (1613–1645) і Олексія Михайловича (1645–1676). Москва дозволяла Швеції закуповувати у себе зерно за зниженими цінами, а досить жваві стосунки підтримувалися постійними резидентами при монарших дворах. У Москві шведським резидентом був Петер Крузбіорн, а в Стокгольм 1635 р. був відправлений резидентом хрещений іноземець Дмитро Фаренсбах (Францбеков). Маленький дипломатичний конфлікт між країнами виник стосовно того, хто має забезпечувати їх перебування при монарших дворах. У Москві, зважаючи на усталену традицію, Крузбіорну, як і його попереднику Ягану Меллеру, видавали щомісячно 35 рублів. Шведський королівський двір у листуванні до царя Михайла Федоровича ратував за те, щоб перебування резидентів при монарших дворах забезпечувалося їх урядами. Очевидно, йшлося про можливе узалежнення резидента від московського уряду внаслідок виплати йому і його штату місячного утримання. Втім виділених урядами коштів, все-одно, не вистачало, особливо для московського резидента у Стокгольмі, де ціни на продукти харчування були значно вищими, ніж у Москві. Д. Фаренсбах у 1636 р. був відкликаний з Стокгольму на підставі того, що нерегулярно надсилав інформацію про події в Швеції до Посольського приказу. Попри дипломатичну логіку Крузбіорн у Москві залишився і навіть користувався прихильністю царя. Не виключено, що це було викликано тим, що шведський резидент подавав у Посольський приказ повідомлення про успіхи шведської армії в ході Тридцятилітньої війни. Це була для московської дипломатії важлива інформація. Невипадково, коли у 1642 р. шведська дипломатія намагалася замінити П. Крузбіорна на Петера Лоффельта, це викликало заперечення в Москві й Крузбіорн залишився в Москві аж до смерті Михайла Федоровича в 1645 р. [14, 186–187].

Ситуація для Речі Посполитої в її стосунках зі Швецією вперше за багато років виглядала оптимістично. Швеція у листопаді 1632 р. втратила свого короля Густава Адольфа. Трон перейшов до його шестирічної доньки Христини, а фактичним правителем країни став канцлер Аксель Оксенштерн. Протягом 1633–1634 рр. шведське військо потерпіло ряд поразок в Тридцятилітній війні, а розклад сил серед німецьких держав потроху змінювався не на користь Швеції. Владислав IV, крім вже традиційного для представників династії Ваза

бажання повернути шведський трон, хотів відібрати у шведів Естонію та відновити контроль над пруськими містами, розташованими на узбережжі Балтійського моря. Початково король Речі Посполитої розглядав можливість свого одруження на вдові Густава Адольфа Елеонорі й таким чином повернути своєму роду шведську корону [22, 285]. З Стокгольму йому дали зрозуміти, що це неможливо. Шведи, відчуючи невідворотність війни, у терміновому порядку приступили до укріплення зайнятих ними пруських міст. Але в шляхетській спільноті Речі Посполитої, по-перше, після Смоленської війни панувала втома від тривалих військових дій, а, по-друге, утвердилася зневіра в можливості ефективних дій проти шведів, особливо зважаючи на їх видатні для того часу досягнення у сфері військової інженерії. Владиславові вдалося провести через сейм конституцію на підтримку війни зі шведами і навіть розпочати творення власного флоту, без якого не можливо було витіснити шведів з Балтики. Дипломатія Речі Посполитої інтенсивно працювала з метою схилити європейських монархів до підтримки намірів Владислава. Останній наголошував на тому, що його вступ на шведський престол призведе до припинення Тридцятилітньої війни. Ці наміри були прихильно оцінені в Парижі та Відні. В якийсь момент Владислав Ваза повірив, що бажаної мети вдасться досягнути шляхом переговорів. Існувало декілька проектів примирення обох держав. Один з них належав бранденбурзькому електору Георгу Вільгельму. Цей проект переносив права спадкування шведського престолу на дітей Владислава, а йому самому та братам передавав Лівонію (Інфлянти) та Естонію в пожиттєве володіння [24, 131]. Для короля Речі Посполитої така пропозиція видавалася прийнятною, оскільки дозволяла пристойно вийти зі складної ситуації, в якій опинилася династія Ваза. Це, а також посередництво рядку європейських держав, створювало для Владислава ілюзію мирного вирішення проблеми.

Переговори зі шведами розпочалися 25 травня 1635 р. в Штумсдорфі (Штумській всі). У переговорах, крім представників Речі Посполитої на чолі з коронним канцлером Якубом Задзиком та Швеції на чолі з Петером Браге, брали участь дипломати країн-посередників. Англія (Георг Дуглас) і Бранденбург підтримували на переговорах Річ Посполиту, а Об'єднані Провінції (Нідерланди) (Рох Ван дер Хонерт) та Франція (Клавдій д'Ава) – Швецію. Всі учасники переговорів не бажали початку шведсько-річпосполитської війни. В інших аспектах відносин погляди сторін були настільки різними, що домовитися не видавалося можливим. У цій ситуації французький посол запропо-

нував обмежити переговори до укладення перемир'я. У переговорах зробили перерву, що було на користь шведам, які переконувалися в думці, що ведення масштабних військових дій з боку Речі Посполитої не планувалося. Перемир'я сторони уклали 12 вересня 1635 р. терміном на 26,5 років. Питання прав Владислава на шведський престол жодним чином не врегулювалося. Шведи погодилися повернути Речі Посполитій Пруссію, Ельблонг і Піляву та припинити збирати мито в пруських портах. У Лівонії сторони вирішили дотриматися статус-кво. Як наслідок, шведи зберегли контроль над більшою її частиною. Річ Посполита закріпила у своєму складі лише південно-східну частину Лівонії, яка отримала назву «польських Інфлянт». Фактично такі умови означали дошкульну особисту поразку Владислава IV. Сенат країни, що розділяв з монархом відповідальність за ведення закордонної політики, не надав належної підтримки планам Владислава Ваза [25, 85–92; 23, 210–234]. Подібний результат у переговорах зі Швецією автоматично зняв з порядку денного дипломатичних відносин Речі Посполитої і Московської держави питання формування антишведського союзу, хоч і в інших обставинах він мав дуже мало шансів бути укладеним.

В ході реалізації Полянівського договору все більш актуальною ставала проблема турецької небезпеки. В середині 1637 р. Владислав IV одружився з Цецилією Ренатою, що представляла дім Габсбургів. Складовим елементом одруження стало укладення оборонного союзу проти Туреччини між Владиславом IV і Фердинандом II. Шлюбний контракт передбачав, що діти від подружжя отримають володіння, відвойовані спільно Ваза і Габсбургами у Порту. Разом з тим Габсбурги отримували спадкові права по Ваза на Швецію, а представники Ваза – на німецькі князівства, які були дідовими володіннями Габсбургів [22, 290]. Однак, зважаючи на те, що держава Габсбургів ще з середини XVI ст. стала основним ворогом Порту, одруження з Цецилією Ренатою зміщувало акцент активної зовнішньої політики виразно на південь. Тим більше, що Османська імперія застрягла в черговій війні з Персією. Навіть кримські татари тоді роздумували над прийняттям протекції Речі Посполитої. До війни з Туреччиною Владислава підштовхували послы Трансільванії, Валахії і Молдови. У приватних розмовах король цілком чітко говорив про необхідність визволення Сербії, Болгарії і Боснії з-під турецького ярма. Ще більш актуальним для річпосполитської дипломатії було питання нейтралізації Кримського ханства – васала Порту.

Після того, як восени 1634 р. був підписаний мирний договір між

Річчю Посполитою та Портою, стосунки між державами залишалися стабільними не довго. Вже на початку 1636 р. у Варшаву надійшли відомості про загрози на південному зовнішньополітичному векторі Литовсько-Польської держави. З Трансільванії надійшли відомості, що за владу в цій країні почав боротися брат колишнього її правителя Габора Бетлена (1613–1629) Іштван Бетлен, який прийняв іслам і, начебто, навіть став васалом султана. Іншою неприємною новиною для Варшави було осідання частини татар під керівництвом Кантимира у Буджацьких степах. Ці татари виступили проти кримського хана Інает Гірея і вирішили переселитися під Білгород, Тягиню, Кілію. Ця акція була прямим порушенням мирного договору 1634 р. [21, 48; 7, 228–229]. Особливо небезпечно для Варшави лунали повідомлення про спроби турків домовитися з Москвою. Такий союз об'єктивно мав би антирічпосполитське спрямування. І хоч чутки так і залишилися чутками, але вони стимулювали дипломатію Речі Посполитої до спроб перехопити ініціативу і, з одного боку, домовитися з Москвою про союз проти Порту, а, з іншого, нейтралізувати активність турків у Придунав'ї. В контексті останнього були проведені таємні переговори з Кантимиром і йому пообіцяли допомогу для боротьби з Кримом у вигляді козацького контингенту, який нібито мав діяти самовільно [21, 50–51].

Важливим моментом для коректив у зовнішній політиці Речі Посполитої стало також розуміння, що подальше просування на схід є практично неможливим. Разом з тим економіка держави, оперта на фільваркове господарство і експорт сировини на Захід, вимагала включення нових земель до сільськогосподарського та сировинно-промислового обігу. Ресурс таких земель знаходився в Диких Полях, що формально належали Речі Посполитій, але з огляду на численні татарські напади, маршрути яких пролягали через ці Поля, вони освоєні ні за допомогою ресурсів держави, ні ресурсів магнатів і шляхти бути не могли. Московська держава вирішувала подібну проблему шляхом будівництва засічних ліній – системи оборонних пунктів, які перешкождали вільному проникненню татар в межі держави. На подібний варіант у Варшаві не було коштів – їх ледве вистачало на утримання невеликого регулярного війська на південно-східних кордонах. Тому керівництво Речі Посполитої з огляду на в цілому успішне завершення ряду військових компаній та «зайнятість» основного суперника – Швеції – у Тридцятирічній війні виношувало плани військового опанування Криму. Але для цього потрібно було скувати дії Москву, а найкраще це можна було зробити, як гадали у Варшаві,

шляхом її приєднання до своїх кримських планів. Інколи, як у 1637 р., коли кримські татари шукали протекції Речі Посполитої у зв'язку з можливими військовими акціями турків у відповідь на відмову хана надіслати військо на перський фронт, ці плани корегувалися. У Варшаві виникала короткотривала ілюзія про можливість перетворення Криму у васально залежну державу, але це обов'язково ставило питання про початок війни з Османською імперією, до чого широкий загал шляхти ставився вкрай негативно.

В такий розвиток подій логічно втрутився факт здобуття донськими і запорозькими козаками Азова у 1637 р., які скористалися якраз з кримсько-турецьких протиріч. Ситуація ускладнювалася тим, що козаки вбили Фому Кантакузена, що неодноразово здійснював дипломатичні місії зі Стамбула до Москви, та грецьких ченців, що направлялися до Москви [14, 205]. Оскільки донські козаки визнавали московського царя своїм зверхником, це мало б означати початок турецько-московської війни. Але московський уряд від цієї акції відхрещувався, а турки, що були втягнуті в чергову війну з Персією, не мали ресурсів для ведення цієї війни. Несподівано ще недавно запеклі суперники – Річ Посполита та Московська держава – відзначили для себе спільність інтересів в системі відносин між країнами Причорноморського регіону. З уст дипломатів Речі Посполитої пролунали обіцянки не пропустити турецькі війська через свою територію в напрямку Азова. Ще більш радикальним виявився суспільний розголос можливої співпраці обох країн. У Бахчисараї активно поширювалися чутки, оперті на допити взятих в полон оборонців Азова, про те, що Річ Посполита і Московська держава розробили спільний план анти-турецьких заходів. Вони передбачали оволодіння переважно силами донських і запорозьких козаків Азовом, Темрюком, Керчу і Таманню. При цьому перші два міста мали дістатися Московській державі, а інші два – Речі Посполитій [6, 225].

Офіційна ж історія створення антитурецької коаліції розвивалася не настільки динамічно. Ініціатива тепер виходила з Москви, яка шукала союзників на випадок, здавалося б, реальної війни з Портою. Про бажаність спільних дій на південному напрямку наголошували царські послы С. Проестев і Г. Леонтьев у 1638 р. та царський гонець Григорій Семенов наприкінці 1639 р. [21, 66–67; 14, 182–183]. Варшава, яка традиційно з недовірою відносилася до подібних московських пропозицій, тепер схильна була оцінювати їх серйозно з огляду на продовжувану Азовську епопею. Владислав IV звернувся щодо московських пропозицій за радою до сенаторів і отримав відповідь, яка

вписувалася в його турецькі плани. Сенатори рекомендували звернутися до папи Інокентія X і християнських монархів з повідомленням про небезпеку, до Венеції та Іспанії – за допомогою. Також пропонувалося розвідати наміри правителів Трансильванії, Валахії та Молдови щодо можливої війни з Портою [21, 67–68].

В контексті цього ж у січні 1640 р. до Москви були вислані королівські посланники М. Стахурський і К. Раецький, які мали передати царю пропозицію надіслати до Варшави великих послів для укладення союзу проти Османської імперії. Позиція Москви, всупереч попереднім її дипломатичним заходам, залишалася невизначеною. Однією з причин цього, на думку Б. Флорі, стала інформація, що вже була в розпорядженні московської дипломатії, про початок мирних переговорів між Варшавою та Стамбулом [17, 121–122; 12, 161]. Дійсно, в середині лютого до Стамбула відправилося велике посольство на чолі з Войцехом Мясковським [5, 27]. На подвійну дипломатію Варшаву штовхали наступні аргументи. По-перше, рішення про відправлення великого посольства до Туреччини було схвалене ще сеймом 1638 р. По-друге, зондаж шляхетських настроїв показував, що шляхта в турецьку небезпеку не вірила й схвалювати збір надзвичайних податків для ведення війни не бажала. Рішення сейму 1640 р. (квітень – червень) цей прогноз підтвердили [4, 213]. В Стамбулі всі офіційні особи, з якими розмовляв В. Мясковський, наголошували на необхідності Варшаві утриматися щодо допомоги Московській державі та Трансильванії, а також стримати запорозьких козаків в їх контактах з донськими [5, 64, 92, 95; 4, 195–196].

В ситуації, коли Азов залишався під контролем донських і запорозьких козаків, Стамбул йшов на численні поступки Варшаві. Мирний договір між Портою і Річчю Посполитою 1640 р. включав умову, щоб остання не лише не надавала будь-якої допомоги Московській державі, але й не допустила посилення запорозького контингенту в Азові. Натомість, Стамбул був готовий заборонити татарам селитися у Буджаці [5, 189]. У Варшаві було вирішено піти назустріч Стамбулу. Цей крок намагалися утаємничити від Москви, але в 1641 р. московська дипломатія роздобула копії вищезгаданого мирного договору.

Епопея з завершенням Азовського «сидіння», що припала на 1642 р., змінила акценти у відносинах між трьома великими державами Східної Європи. Османи якийсь час після повернення під свою юрисдикцію Азова стримували татарські напади на південні окраїни Московської держави. Крім цього, тоді було завершено будівництво

Білгородської засічної лінії, яка об'єктивно зменшувала татарську загрозу для Москви. Як наслідок, татари, для яких напади були важливою статтею фінансових надходжень (ясир, худоба, рухоме майно), посилили свої вторгнення в межі Речі Посполитої. У 1644 р. урядовим і шляхетським підрозділам вдалося нанести їм поразку під Охматовим. Після цього у Варшаві було схвалене рішення про відмову від сплати «упоминків» (традиційної васальної плати нащадкам правителів Золотої Орди) Криму, що призвело до розриву дипломатичних відносин між країнами [12, 165; 22, 307]. Саме під впливом перемоги під Охматовим Владислав Ваза остаточно переконався в можливості успішного вирішення турецько-кримського питання. Міжнародна ситуація у Південно-Східній Європі здавалося сприяла цьому. На Річ Посполиту як можливого протектора і союзника поглядав молдовський господар Василь Лупу. І хоча в його оточенні йшла боротьба між проосманськи орієнтованою грецькою партією і місцевим боярством, налаштованим лояльно до північного сусіда, В. Лупу сприяв молдовсько-річпосполитському зближенню. Правитель Трансільванії Ракочі I в 1641 р. приєднався до франко-шведського союзу, що автоматично загострювало його стосунки з Габсбургами. В такій ситуації він не лише традиційно шукав підтримки у Порту чи пробував здобути прихильність її васалів – Криму, Валахії і Молдови, але й намагався перетягнути на свій бік Річ Посполиту. Зокрема за посередництвом В. Лупу Ракочі I намагався укласти династичний союз з Варшавою, пропонуючи молдовському господарю свою старшу доньку видати за Януша Радзивілла, а молодшу – за його сина Жигмонда [12, 184–185]. Порта в цей час не була зацікавлена ні в конфлікті з державою Габсбургів, ні з Річчю Посполитою, ні з Московською державою. У Стамбулі готувалися до оголошення війни Венеції та завоювання Криту [2, 180]. Як ніколи актуальним для Речі Посполитої ставав союз з Московською державою, який би мав антиосманське спрямування.

На початку серпня 1644 р. до Варшави прибуло велике московське посольство у складі князя Олексія Львова, Григорія Пушкіна та Михайла Волошанинова. Воно, провівши переговори з визначеними Владиславом IV сенаторами – «панами радними», досягло згоди на підписання договору, який отримав назву «Варшавської угоди» [21, 30–31; 14, 236–237]. Річпосполитська сторона, представлена сенаторами та уповноваженими від короля, під час ведення переговорів зробила максимум для того, щоб зберегти здобутки колонізації на степовій ділянці кордону з Московською державою. Фактично на цій ділянці був прийнятий річпосполитський варіант кордону. Поступив-

шись Недригайловим, Охтиркою, Ольшаною, річпосполитська сторона домоглася збереження для Речі Посполитої більшості спірних населених пунктів, включаючи Ромни і Гадяч, передачі яких особливо вимагали московські послы. Компенсацією за таку «жертву» стали Трубчевська, Олешківська волості та заклевенські населені пункти (розташовані за р. Клевень – притокою Сейму), що передавалися Московській державі [1, 392]. Результати угоди створювали непогані передумови для реалізації основної мети річпосполитської дипломатії – створення військово-політичного союзу з Москвою і спільне завоювання Криму.

Саме з такою пропозицією прибув до Москви влітку 1645 р. великий посол Речі Посполитої Габріель Стемпковський. Відношення московської дипломатії до цієї пропозиції якийсь час залишалося достатньо прохолодним. Лише на початку 1646 р. ситуація в Москві змінилася – було вирішено не сплачувати «упоминки», організувати на Дону похід на кримські улуси, а до Варшави відправити великих послів, що мали обговорити деталі антикримського союзу [16, 126–128]. Велике посольство на чолі з В.І. Стрешньовим, що перебувало у Варшаві в березні-квітні 1646 р., досягло згоди з річпосполитською стороною про організацію спільних, поки що оборонних, дій проти кримських татар. Принагідно слід зазначити, що такі дії вже почали проводитися зимою 1645–1646 рр. Тоді великий коронний гетьман Миколай Потоцький на чолі 15-тисячного війська здійснив диверсійний похід проти Орди, метою якого було припинити напад татар на Московську державу [3, 308]. Остаточного питання наступальної акції проти Криму мало бути узгоджене під час посольства на чолі з А. Киселем до Москви.

Владислав IV усвідомлював, що надіятися у своїх турецьких планах на фінансові ресурси, виділені сеймом, марно. Тому він сподівався отримати кошти від європейських країн, апелюючи до традицій хрестових походів, які часто здійснювалися на добровільні внески монархій Заходу і республік Північної Італії. Звернення до римської курії залишилося безрезультатним. Курія оцінювала шанси успішної атаки на мусульманський світ як мало перспективні. Позитивну відповідь на запити дипломатів Речі Посполитої дала Венеція, що якраз перебувала у стані війни з Портою. У квітні 1646 р. через свого посла у Речі Посполитій Іоанна Тепольо, який прибув до Речі Посполитої ще в серпні 1644 р. з метою домовитися з козаками про похід на море для спалення турецького флоту, Венеція передала Владиславу IV 20 тисяч талярів. Згодом новий дож республіки Франческо Моліна

розпочав лобювати в венеціанському сенаті рішення про надання впродовж двох років допомоги Речі Посполитій у розмірі 600 тис. ескудо, але лише після початку війни і за умови не укладення з турками перемир'я у будь-якому варіанті [22, 310].

За завданням Владислава у вересні 1646 р. дипломатичну місію до Сучави – столиці Молдови здійснив Януш Радзивілл. Відомості, які він привіз, були оптимістичні. Молдовський і валаський господарі брали на себе зобов'язання у випадку війни виставити по 25 тисяч солдат. Ще раніше вони обіцяли виділити Владиславу субсидію у розмірі 200 тисяч таларів [18, 192–193]. Молдовський господар Василь Лупу спочатку відмовився навіть сплачувати харач (щорічний податок) туркам, але потім після ради з боярами все-таки розпорядився віддати [2, 180]. Однак, Варшаву турбував факт не укладення угод з Дунайськими князівствами, які б цим обіцянкам надали нормативного значення. У Варшаві добре знали, що васально залежні від Туреччини князівства завжди були схильні до подвійної дипломатії. Сам Владислав оцінив позицію господарів як дуже позитивну для початку війни. Шукав зближення з Владиславом і незадоволений збільшенням харачу на користь Порти правитель Трансільванії Ракочі I, в якого в Мукачеві з дипломатичною місією також був Я. Радзивілл. Втім розраховувати на нього серйозних підстав не було – напередодні прибуття посла Речі Посполитої він повідомляв у Стамбул про небезпеку створення антитурецького союзу в складі Речі Посполитої, держави Габсбургів і Молдови [18, 194–195; 8, 24]. З аналогічною місією, що й Я. Радзивілл, виїхав до європейських країн інший посол короля – Магні. Його перша ж місія до Відня завершилася безуспішно – Габсбурги відмовлялися підтримати Річ Посполиту у наступальній війні проти Порти. Австрії, зважаючи на французько-шведсько-трансільванський союз, залежало на збереженні мирних відносин з Османською імперією. Більше того, у 1645 р. австрійській дипломатії вдалося досягти згоди Стамбула на заборону Ракочі I будь-яких ворожих щодо Габсбургів дій. Відмовив імператор Фердинанд III і в наданні субсидії Владиславу, оскільки останній і так вже був винен йому 200 тисяч дукатів [18, 200–201, 203, 204]. Не хотіла вступати у відкритий конфлікт з Туреччиною і Франція, про що повідомила королю Речі Посполитої устами свого посла Ніколя де Брегі. Владислав не полишав надії схилити Францію до війни і згодом просив надіслати йому 4-тисячний контингент піхоти й утримувати його на французькі гроші [4, 489–490; 18, 204–205]. Сподівання польського монарха були марними.

Паралельно йшла підготовка до активних дій на південному наря-

мі і в Московській державі. Зазнавши наприкінці 1645 р. величезного наїзду татар, Москва готувалася до адекватної відповіді. В лютому 1646 р. у Воронежі, Білгороді, Осколі й Карпові було сконцентровано близько 100 тисяч ратних людей. Акція проти татар розпочалася наприкінці червня і частина урядових військ (бл. 16 тис.) в середині серпня розбила на правому березі Дону татарське військо. Взяв участь в битві й кількатисячний загін запорожців, таємно відправлений з Запоріжжя за розпорядженням коронних гетьманів. Московські війська намагалися уникнути контакту з турками, але це не вдалося. Бей Азова направив 10-тисячний контингент на допомогу татарам. Локальні сутички між супротивниками тривали з 15 до 17 серпня в районі між Азовом і Черкаськом і завершилася вничю [11, 379–383; 6, 233]. Такий результат проби сил, а також домашнє ув'язнення московських послів у Порті схилили Москву відмовитись від наступальної війни щодо татар; у веденні ж такої війни щодо турок вона відмовлялася й раніше. Як слушно відзначив Б. Флоря, серпнева акція була певним фоном для посольства під керівництвом Василя Стрешньова, яке привезло у Варшаву пропозицію організації спільних походів донських і запорозьких козаків на Крим [15, 82].

Сейм 1646 р. виступив різко проти антитурецького союзу взагалі. На чолі такого опору перебували магнати з українських воєводств Речі Посполитої, які побоювалися, що їх володіння опиняться в епіцентрі протистояння, а також негативно відносилися до залучення до союзу козаків. Під тиском посольської ізби (нижньої палати парламенту) навіть сенатори, лояльні до короля, мусили підтримати конституцію про розпуск нового війська, скорочення гвардії, заборону козакам виходити в Чорне море, виключення з королівської ради і дипломатичної служби іноземців, яких Владислав IV надсилав до європейських монархів [22, 312, 313; 18, 227–228]. Іронія долі, що саме один з таких іноземців і саме під час сейму виторгував у Венеції 300, у папи Інокентія X 400, а в Флоренції 15 тис. ескудо допомоги для реалізації плану польського монарха [22, 313]. Посли Венеції, Молдавії і Трансільванії (останні прибули до Варшави в останні дні засідання сейму) дізналися про фактичну поразку Владислава майже одночасно зі схваленням згаданої конституції [18, 230–231].

Московська дипломатія після негативного рішення сейму вирішила використати видиму загрозу створення антиосманського союзу країн Центральної і Східної Європи в своїх інтересах і поліпшити відносини з Кримом та Портою. Цей намір повністю виправдав себе – у квітні 1647 р. був укладений договір з Кримом, який передбачив

зменшення «упоминків» та припинення татарських нападів на московські окраїни навіть у випадку отримання відповідного розпорядження султана [9, 117–119]. Варшава, натомість, не полишала надій після провалу турецьких планів Владислава IV реалізувати їх хоча б в частині завоювання Криму. Великий посол Речі Посполитої А. Кисіль, перебуваючи з дипломатичною місією в Москві в серпні-вересні 1647 р., неодноразово порушував це питання перед московським урядом. Підписаний в результаті цього посольства договір передбачав укладення лише оборонного союзу, але залишав шпарину для виникнення нового, вже наступального, союзу проти Криму в разі активізації північної політики останнього [11, 366]. Подальша перспектива антикримської співпраці між двома великими східноєвропейськими державами була перервана вибухом козацького повстання у 1648 р.

Таким чином завершилася спроба створення військового союзу між Річчю Посполитою та Московською державою. Такий союз мав як свої передумови, так і перешкоди. Спільною для обох країн була ідея ведення боротьби зі східною цивілізацією, ідентифікація себе як передмур'я християнського світу. Потрапивши під пряме управління чи залежність монголо-татар, обидві країни з XIV–XV ст. вели запеклу боротьбу за повернення своєї національної території. Попри значні успіхи в цьому процесі релікти колоніальної епохи відчувалися ще й у XVII ст., хоча б у формі «упоминків», які і Річ Посполита як правонаступниця Великого князівства Литовського, так і Московська держава змушені були сплачувати Кримському ханству як спадкоємцю Золотої Орди. Обидві країни бажали цього тягара позбутися. Об'єднувала сусідні держави і боротьба з татарськими нападами, які тривали, незважаючи на існування мирних договорів з Кримом. Протистояння цим нападам за допомогою створення оборонних ліній з замків (у Московській державі засічних ліній) виснажувало бюджет обох країн. В XVII ст. обидві країни володіли достатнім військовим потенціалом, щоб вирішити кримську проблему, але жодна з них не могла це зробити самостійно з огляду на протекторат Порту над Кримом. Спільною для обох країн була балтійська проблема, пов'язана з необхідністю доступу до його берегів та будівництва власного флоту. В цьому напрямі зовнішньої політики бажання обох країн зіштовхувалися з інтересами спочатку Лівонського та Тевтонського орденів, а після їх трансформації з панбалтійськими планами Швеції та, меншою мірою, Данії. Разом з тим для Речі Посполитої і Московської держави були характерні істотні, практично не вирішувані на тоді протиріччя. Країни з кінця XV ст. перебували в стані перманентної

війни між собою. Тривала постійна боротьба за киево-руську спадщину – землі, що протягом XIV–XV ст. були включені до складу Великого князівства Литовського. Невипадково, що Деулінське перемир'я мало тимчасовий характер, а Полянівський мирний договір був розірваний через 20 років. Якщо їх умови в основному задовольняли Варшаву, то для Москви повернення Смоленська було справою державної ваги. Будувати на цій базі стійкі міждержавні відносини було неможливим. Поступки, які здійснила річпосполитська сторона у ході тривалих переговорів 1634–1644 рр., виглядали достатніми для Варшави, а в Москві розглядалися лише як перший крок у відновленні історичної справедливості. Після завершення Смути кардинально відмінним стало відношення сусідніх країн до третьої великої країни регіону – Швеції. Москва виявляла зацікавленість у нормалізації відносин зі Швецією. З точки зору Варшави, зважаючи на порушення природних прав щодо шведської корони правлячої в Речі Посполитій династії Ваза, Швеція була основним європейським ворогом. Дещо відрізнялися погляди урядів обох країн щодо південного вектору своїх зовнішніх політик. Москва погоджувалася докласти максимум зусиль і об'єднатися з Річчю Посполитою для нейтралізації, а можливо й ліквідації Криму. У Варшаві ж погляди політичної еліти розділилися. Частина її підтримувала цю ідею; інша ж частина на чолі з Владиславом Вазо вважала це недостатнім. Вони були переконані, що кримську проблему потрібно вирішувати в комплексі з турецькою. Стратегічно вони мали рацію, але тактично переоцінювали можливість і потенціал європейських країн витиснути османів за межі Європи. Релігійний мотив, яким намагався оперувати Владислав IV і його прибічники при європейських дворах і навіть в Римі, не був визначальним, оскільки Європа погрузла в релігійній по своїй суті Тридцятилітній війні (1618–1648 рр.). В дусі контрреформаційного руху значно важливіше було побороти протестантів, що загрожували пануванню католицької церкви, ніж відроджувати ідею хрестових походів проти ісламської цивілізації. Москва уважно слідкувала за спробами реалізації «дон-кіхотського» проекту Владислава Ваза, давала надію на підтримку і одночасно грала на протиріччях між Портою, Кримом і Варшавою, намагаючись здобути для себе найбільше дивідендів у цій епопеї. Важливу роль в тому, що Москва здійснювала кроки назустріч бажаному для неї військовому союзу, відіграла незрозуміла для Москви внутрішня непослідовність політики Варшави в цьому напрямі, викликана істотним впливом на її реалізацію з боку сейму. Як наслідок, комплекс зовнішньополітичних чинників та

внутрішньополітична боротьба в Речі Посполитій поклали край намаганням Владислава IV відкрити фронт боротьби з Кримом та Портою.

Джерела та література

1. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 79: Посольский приказ. – Д. 1644. – № 1. – 342 л.
2. Costin M. Latopis ziemi Moldawskiej i inne utwory historyczne / [tłumaczenie, wstęp i komentarze I. Czamańska]. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1998. – 358 s.
3. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646 / [oprac. A. Biedrzycka]. – Kraków: Wydawnictwo Nowarystwa Naukowego „Societas Vistulana”, 2005. – 774 s.
4. Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / [oprac. A. Przyboś i R. Żelewski]. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980. – T. 2: 1637–1646. – 556 s.
5. Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 roku / [oprac. A. Przyboś]. – Warszawa; Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985. – 250 s.
6. Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. / В. Брехуненко. – К.; Запоріжжя: ПА «Тандем-У», 1998. – 336 с.
7. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VIII. – Ч. 1: Від Куруківщини до Кумейщини (1626–1638). – 335 с.
8. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VIII. – Ч. 2: Початки Хмельниччини (1638–1648). – 224 с.
9. Лашков В.В. Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв. / В.В. Лашков. – Симферополь: Типография газет «Крым», 1891. – 206 с.
10. Львова Д.Л. Русские дипломатические миссии на переговорах с Речью Посполитой в 1634–1635 гг. [Електронний ресурс] / Д.Л. Львова // Інтернет-журнал «Ломоносов». – Режим доступу: <http://nature.web.ru/db/msg.htm>.
11. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в XVII веке / А. Новосельский. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 447 с.
12. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. [отв. ред. Г.Г. Литаврин]. – М.: Памятники исторической мысли, 1998. – Ч. 1: Главные тенденции политических взаимоотношений. – 288 с.
13. Поршнев В.Б. На путях к Поляновскому миру 1634 / В.Б. Поршнев // Международные отношения, политика, дипломатия XVI–XX вв. – М.: Наука, 1964. – С. 512–537.
14. Соловьев С.М. Сочинения / С.М. Соловьев. – М.: Мысль, 1990. – Кн. V: История России с древнейших времен. – Т. 9–10. – 718 с.
15. Флоря Б. Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV

/ Б. Флоря // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К.: Наукова думка, 1992. – Вип. 1. – С. 79–104.

16. Флоря Б.Н. К истории переговоров о русско-польском антиосманском союзе в середине 40-х гг. XVII в. / Б.Н. Флоря // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма. – М.: Наука, 1989. – С. 124–139.
17. Флоря Б.Н. Русско-польские отношения в годы борьбы за Азов (1637–1642 гг.) / Б.Н. Флоря // Славянский сборник. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1993. – Вып. 5. – С. 116–127.
18. Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV / W. Czermak // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-filozoficzny. Ser. II. T. VI. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1895. – 403 s.
19. Darowski A. Misja dyplomatyczna w XVII wieku / A. Darowski // Szkice historyczne. – Seria I. – Warszawa: Nakład Księgarni Teodora Paprockiego i S-ki, 1901. – S. 240–307.
20. Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634–1648) / W. Godziszewski // Prace Komisji dla atlasu historycznego Polski. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1935. – Z. 3. – 96 s.
21. Godziszewski W. Polska a Moskwa za Władysława IV / W. Godziszewski (Rozprawy wydziału historyczno-filozoficznego. Ser. II. T. 42. Nr 6). – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1930. – 73 s.
22. Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej / W. Konopczyński. – Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1996. – 812 s.
23. Krajewski J. Władysław IV a korona szwedzka / J. Krajewski // Biblioteka Warszawska. – 1913. – T. 3. – Zesz. 2. – S. 210–234.
24. Szelachowski A. Rozkład Rzeczy a Polska za panowania Władysława IV / A. Szelachowski. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1907. – 265 s.
25. Wisner H. Władysław IV Waza / H. Wisner. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1995. – 210 s.